

پژوهشنامه عرفان

دوفصلنامه علمی، سال سیزدهم،

شماره بیست و هشتم،

بهار و تابستان ۱۴۰۱،

صفحات ۲۱۲ - ۱۸۷

زبان سیاسی صوفیه خراسان با تکیه بر هنجارگریزی و هنجارسازی

علی عزیزی* / داوود اسپرهم**

چکیده: یکی از ویژگی‌های تصوف خراسانی که آن را از گونه‌های دیگر تصوف متمایز می‌کند، پیوندی است که با زندگی اجتماعی و مسائل پیرامون آن دارد. از جمله موضوعات قابل تأمل و بررسی در تصوف خراسانی مسئله سیاست است. تصوف خراسانی با وجود پذیرش نظریه سیاسی حاکم که به واقع همان نظام خلافت سنی بود، چندان از شیوه عملی سیاست‌ورزان رضایت نداشتند. بدین منظور از طرفی در جهت نفی و اصلاح سیستم موجود کوشیدند، و از طرف دیگر، به پیریزی ارزش‌های جایگزین دست یازیدند. عمده فعالیت سیاسی صوفیان در سه قالب فعل (عمل)؛ اندیشه؛ و زبان، قابل بررسی هستند و عنوان « زبان سیاسی » عنوانی جامع برای آن‌ها است. طبق بررسی‌های صورت گرفته بیشترین هنجارگریزی و رفتارهای سیاسی صوفیه در حوزه اندیشه و سپس رفتارهای عملی صورت گرفته است. واضح است که بررسی و تحلیل متون صوفیه از منظر جامعه‌شناسی و نظریه‌های سیاسی می‌تواند جوانبی از این متون را آشکار کند که پیش از این در پرده‌های قدسی خود را پنهان ساخته بودند.

کلیدواژه‌ها: تصوف خراسانی، سیاست، زبان، سده‌های میانه

* دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول)

e-mail: Surush.1987@yahoo.com

e-mail: d_sparham@yahoo.com

** دانشیار دانشگاه علامه طباطبایی

مقاله علمی پژوهشی است. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۰۴ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۰۶

مقدمه:

یک واقعیت در مورد، تاریخ و تمدن ایران و دنیای اسلام در سده‌های میانه، این است که؛ هرچه از مرکز قدرت خلافت عربی یعنی؛ سرزمین‌های شام و عراق، دورتر می‌شویم، آزادی عقیده و عمل بیشتری برای مسلمان وجود داشته است. در این بین سرزمین خراسان قدیم، که از آن با عنوان سرحدات جهان اسلام، تعبیر می‌شد، به عنوان مرکزی برای فعالیت ناراضیان درآمده بود. در دو سده اول که عمده اعتراض‌ها صورت نظامی به خود گرفته بود، قیام‌های متعددی چون ابومسلم، به آفرید، محمد حنفیه، یحیی بن زید در این سرزمین به وقوع پیوست. پس از مبارزات نظامی نوبت به مبارزات فکری رسید و این مبارزات فکری در گونه‌هایی چون شعوبیه، ملی‌گرایی ایرانی، اخوان‌الصفا ادامه یافت.

در این بین تصوف که خود حاصل یک ضرورت تاریخی و دینی بود، بخشی از اعتراضات جامعه را نمایندگی می‌کرد. صوفیه که در سیاست و دین‌داری پیرو نظام دینی و سیاسی حاکم بودند، شاهد بسیاری انحراف‌ها از جانب متولیان دین و سیاست بودند که با معیارهای اصیل دینی و سیاسی هیچ‌گونه سازگاری نداشت، از این‌رو ضمن انتقاد از شیوه حاکم، به پی‌ریزی پاره‌ای از ارزش‌گذاری‌ها در بطن نظام سیاسی و دینی دست یازیدند. اهمیت و نقش عنصر «مکان» در مورد تصوف نیز به مانند موارد ذکر شده، انکار ناپذیر است. تصوف خراسان از آزادی و استقلال بیشتری نسبت به گونه‌های دیگر تصوف و من جمله تصوف بغداد برخوردار بود. بدیهی است در نگاه نخستین بسیاری از مواردی که در این پژوهش به عنوان «مصادیق زبان سیاسی» تلقی شده‌اند، موضوعی صرفاً دینی تلقی شوند، اما با در نظر گرفتن بافت تاریخی و سیاسی سده‌های میانه، که از مهم‌ترین ویژگی‌های آن، آمیختگی دین و سیاست بود، و هر گونه بدعتی در دین با واکنش سخت قدرت حاکم روبرو می‌شد، این عنوان توجیه پذیرتر می‌شود.

در این پژوهش ابتدا به بحث و بررسی پیرامون موضوع پرداخته‌ایم، و سپس ضمن ارائه مختصری از تاریخ سده‌های میانه که تصوف خراسانی در آن شکل گرفته و بالیده است [با تکیه بر مواردی که تصوف خراسان در مقابل آن موضع گرفته است]، به بررسی و تحلیل برخی از مهم‌ترین مصادیق زبان سیاسی صوفیه خراسان اشاره کرده‌ایم. بدیهی است مصادیق «زبان سیاسی» می‌تواند

بی‌شمار باشد. من باب اهمیت همین موضوع در پایان، ضمن ارائه نمودار به دیگر مصادیق زبان سیاسی صوفیه اشاره رفته است.

پیشینه پژوهش

- دکتر مهدی حیدری در کتاب *تصوف و سیاست در متون مشهور تا قرن چهارم هجری در بازه‌ای مشخص از تاریخ*، تلاش کرده است با بررسی دسته‌های مختلف اهل تصوف اعم از عزلت‌پیشگان، منفعت‌گرایان، و تساهل‌گرایان و... تصویری روشن از رابطه عرفان و سیاست به دست دهد.
- عبدالباقی گلپینارلی (۱۳۶۹) در فصلی از کتاب *تصوف در یکصد پرسش و پاسخ* به نقش آفرینی صوفیان در عرصه سیاسی و اجتماعی پرداخته است.
- عبدالحسین زرین‌کوب در آثار تحلیلی خود پیرامون تصوف همچون؛ *ارزش میراث صوفیه (۱۳۶۲)*، *تصوف ایرانی از منظر تاریخی (۱۳۸۳)*، *جستجو در تصوف ایران (۱۳۸۵)*، *دنباله جستجو در تصوف ایران (۱۳۶۲)*، *صدای بال سیمرخ (۱۳۷۸)*، *با کاروان حله (۱۳۴۳)*، *پله پله تا ملاقات خدا (۱۳۹۷)* و *شعله طور (۱۳۷۷)* به مبارزات گاه و بیگاه صوفیه با اربابان قدرت اشاره کرده است.
- شفیعی کدکنی در کتاب *زبان شعر در نثر صوفیه (۱۳۹۲)*، با نگاهی متفاوت، به ابعاد جدیدی از مبارزه و هنجارشکنی صوفیان، به خصوص در حوزه زبان و سبک پرداخته است. او همچنین در کتاب *سیر قلندریه در تاریخ (۱۳۸۶)*، ضمن تبارشناسی جریان قلندریه و نسبت دادن آنان به تصوف و بررسی اشتراکات این دو طایفه؛ به طور مفصل به هنجارشکنی آنان در پیوند با مبارزات سیاسی پرداخته است.
- هلموت ریتز در کتاب *دریای جان (۱۳۸۸)*، معتقد است که صراحت عطار در انتقاد به حکام در میان نوشته‌های اسلامی بی‌مانند است.
- مهدی حیدری در کتاب *تصوف و سیاست در متون مشهور تا قرن چهارم (۱۳۹۹)* به فراز و فرود رابطه عرفان و سیاست تا قرن چهارم می‌پردازد.

- ضمن آنکه از اشارات عرفان‌پژوهان دیگری همچون سعید نفیسی، بدیع‌الزمان فروزانفر و قاسم غنی نیز نمی‌توان غافل بود، در حوزه تحقیقات دانشگاهی نیز به مواردی اشاره می‌کنیم.
- مریم مشرف در مقاله‌ای با عنوان «هنجار‌گریزی اجتماعی در زبانی صوفیه» (۱۳۸۵) به هنجار‌گریزی صوفیه در حوزه زبان، و در پیوند با مبارزات اجتماعی و سیاسی آنان پرداخته است.
 - مریم محمدزاده در مقاله «نقد قدرت از دیدگاه مولوی در مثنوی» (۱۳۸۸) به نقد اربابان قدرت از زبان مولوی در خلال اندیشه‌های سترگ عرفانی پرداخته است.
 - عباس منوچهری در مقاله «دلالت‌های سیاسی اندیشه سنایی» (۱۳۹۳) به ابعاد سیاسی اندیشه سنایی پرداخته و از دو عنصر «عدالت» و «مدارا» به عنوان شاخص‌ترین دلالت‌های سیاسی اندیشه او نام برده است. نمونه‌هایی از این دست که به شرح و تحلیل اشعار انتقادی یک عارف و صوفی پرداخته باشند کم نیست اما در خصوص بررسی مبارزات سیاسی صوفیان در پیوند با اصول مکتب عرفانی آن‌ها، پژوهشی انجام نشده است؛ ضمن اینکه به وجوه گوناگون مبارزه سیاسی صوفیه از یک سو و ارتباط بین متافیزیک عرفانی با امری مادی چون سیاست ازسوی دیگر پرداخته نشده است.

الف: تصوف خراسانی

تصوف خراسان، گونه‌ای از جنبش‌های فکری ایرانی در سده‌های میانه است که بنا به شرایط و بستر امن در سرزمین خراسان شکل گرفت. آغاز این گونه تصوف را همزمان با تشکیل حکومت طاهری در ایران و خلافت مأمون دانسته‌اند. بازه زمانی که برای آغاز و انجام تصوف خراسانی، مورد قبول محققان و عرفان‌پژوهان است آغاز سده سوم تا اوایل سده هفتم است (رک محمدجواد شمس، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی زیل واژه عرفان خراسانی). در مورد علت نامگذاری این گونه تصوف به «تصوف خراسانی»، نضج و شکل‌گیری آن در سرزمین خراسان را علت اصلی می‌دانند؛ «تصوف خراسانی قبل از آنکه مربوط به خصایص معرفتی و مضامین آن باشد، بیشتر جنبه جغرافیایی منظور است» (رک: زرین کوب، ۱۳۷۹: ۳۱). همان‌طور که اشاره شد، دوری از مرکز خلافت از یک سو و تعدد نگرش‌های فکری ازسوی دیگر زمینه رشد و باروری تصوف خراسان را فراهم کرده بود. تقسیم‌بندی عرفان به دو نوع عراقی و خراسانی، موضوعی امروزی نیست و از همان آغاز سده چهارم، سلمی نیشابوری در کتاب سلوک *المنهاج العارفین* به این تفاوت‌ها اشاراتی داشته است

(سلمی، ۱۳۷۲: ج ۲: ۱۴۳). ابوسعید خرگوشی نیز در *تهذیب الاسرار*، باب ملامتیه قائل به تمایز طریقه اهل عراق از خراسان در قرون دوم و سوم به بعد شدند (رک، سلمی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۴۰۲؛ خرگوشی ۱۳۴۶: ۱۹۹۹ و پورجوادی: ۱۳۷۷: ۱۳). بزرگان تصوف خراسان عبارت‌اند از؛ ابراهیم ادهم، شقیق بلخی، فضیل عیاض، بایزید بسطامی، ابوسعید ابوالخیر، ابوالحسن خرقانی، ابوالقاسم قشیری، ابوالحسن هجویری، امام محمد غزالی، احمد غزالی، خواجه عبدالله انصاری، شیخ احمد جام، شیخ نجم‌الدین کبری، عبدالرحمن اسفراینی، عین‌القضات همدانی، شمس تبریزی، ابوحفص حداد، ابوحمزه خراسانی، ابراهیم خواص، عطار، و مولانا. وجه تشخیص تصوف خراسانی، آمیختگی اصول و معارف و آموزه‌های آن با زندگی اجتماعی است. برخلاف گونه‌های دیگر که تصوفشان حول دو گزاره «زهد» و «ارشاد مریدان» تعریف و تبیین می‌شد؛ تصوف خراسان به عنوان یک تشکل اجتماعی نسبت به مسائل پیرامون خود، حساسیت‌های ویژه‌ای داشت. و این حساسیت‌ها را در قالب ادبیات، تشکل‌های اجتماعی چون ملامتیه و دیگر رفتارهای عملی و زبانی نشان داده است.

ب. زبان سیاسی

ارسطو در کتاب سیاست خود، انسان را حیوانی سیاسی می‌داند. این بدان معنا است که در زندگی اجتماعی از سیاست گریزی نیست.

زمانی که دو یا تعداد بیشتری از مردم در ارتباط با یکدیگر قرار بگیرند، به طور اجتناب‌ناپذیر درگیر کار سیاسی می‌شوند. انسانی که سعی در تشخیص موقعیت اجتماعی خود دارد. انسانی که سعی در تثبیت موقعیت خود در ارتباط با منافع موجود دارد، و انسانی که سعی در تأثیر گذاشتن بر دیگران برای قبول نظرات خود دارد، درگیر کار سیاسی است. به تعبیر دیگر انسان یا فاعل سیاست است یا موضوع سیاسی (عضدانلو، ۱۳۸۶: ۷۲).

همین امر را به گروه‌ها و گفتمان‌های موجود در جامعه نیز می‌توان تعمیم داد. هر گروهی برای تحکیم جایگاه خود در جامعه، از طرفی به تضعیف ارزش‌های مسلط و از طرف دیگر برای بازتولید ارزش‌ها و حتی تولید ارزش‌های جایگزین می‌کوشد. این گروه‌ها از ابزارهایی در راستای اهداف خود استفاده می‌کنند: ۱. ایدئولوژی؛ ۲. زبان سیاسی. این ابزارها به هیچ روی جدا از هم نیستند، بلکه یک رابطه دیالکتیکی بین این دو برقرار است. تفکر و ایده به عنوان مظلوفی است که در

ظرف زبان ریخته می‌شود. از این رو سیاست نیز به مانند هر دانشی زبان مخصوص به خود دارد. در تعریف زبان سیاسی اتفاق نظری نیست، اما وجه اشتراک همه آن‌ها این است که:

عقلانیت همه را درگیر می‌کند و محملی برای اعمال گسترش یک اسطوره یا یک تفکر جمعی می‌شود. و از سوی دیگر وسیله‌ای برای اعمال قدرت و شکل دادن به سلسله مراتب اجتماعی می‌شود. زبان سیاسی در واقع مجموعه‌ای از حوادث و اتفاقات معنادار هستند و این حوادث در واقع متون اجتماعی‌اند. این متون مانند زبان از طریق کلمات، حرف‌هایی که به مردم می‌زنند، علائم، نمادها، به مثابه نشانه‌شناسی، خواننده و درک می‌شوند (عضدانلو، ۱۳۸۶: ۸۳).

این زبان می‌تواند باورهای سیاسی، دینی و اجتماعی را به چالش بکشد و راهی برای باورها و اعتقادات جدید بگشاید. در مورد زبان سیاسی صوفیه خراسان نیز باید گفت؛ تمام هنجارسازی‌ها، ارزش‌گذاری‌های جدید آن‌ها مصادیق زبان هستند و از آنجاکه با هدف به چالش کشیدن نظام ارزش‌گذاری‌های مسلط، به کار گرفته شده‌اند مصادیق زبان سیاسی‌اند، از این منظر تمام رفتارهای صوفیه در تحلیل نهایی یک زبان هستند.

... از حرکات سیماییک آن‌ها گرفته تا تغییر رنگ چهره و خاموشی و خنده و گریه و رقص و... همه این‌ها مصادیق زبان‌اند. و جز از طریق رفتار و گفتار صوفی وسیله‌ای برای شناخت ذهن و ضمیر آن‌ها نداشتیم. رفتار عارف چیزی نیست جز نوعی زبان در معنای یک نظام اشاری. همان‌گونه که «رقص» عارف نوعی زبان است «سکوت» عارف در فلان مورد، نوعی زبان است. درست به مانند فلان عبارت باقی مانده از او. در اینجا رفتاری که به ما رسیده است یکی از صورت‌های زبان است. به عبارت دیگر حال و قال عارف و صوفی دو روی یک سکه‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۲۴).

۱. بستر سیاسی، اجتماعی ایران در سده‌های میانه

رفتارهای سیاسی صوفیه خراسان در پیوند با بستر سیاسی، اجتماعی و دینی آن عصر، قابلیت تفسیر و معناگذاری پیدا می‌کند؛ امری که اشپولر نیز بر آن تأکید دارد: «هرکس بخواهد واقعاً از اوضاع سیاسی مملکتی از ممالک مشرق زمین، اطلاع حاصل کند؛ باید بکوشد تصویری از وضع دینی آن مملکت مورد نظرش به دست آورد» (اشپولر، ۱۳۹۲: ۱۶).

ویژگی های ایران در سده های میانه [سده سوم تا هفتم، مقارن با تصوف خراسانی] به ویژه سرزمین خراسان به صورت خلاصه عبارت اند از:

- عدم ثبات سیاسی و تعدد مراکز قدرت؛
 - استبداد؛
 - عدم مشروعیت سیاسی دولت های حاکم بر ایران و سعی در کسب مشروعیت دینی و در نتیجه تلاش برای نزدیکی به نظام خلافت؛
 - پیوند آشکار بین دین و سیاست: «دنيا مزرعه آخرت است و دین تمام نشود مگر به دنیا، و ملک و دین دو برادر و همزادند و دین اصل است و ملک نگهبان آن» (غزالی، ۱۳۶۴: ۵۵).
 - تعصب و خشونت، و جنگ های دینی و مذهبی:
- چنین خبر آوردند امیر محمود را رحمه الله که اندر شهری و نواحی آن مردمان باطن مذهب و قرامطه بسیارند؛ بفرمود تا کسانی که در آن مذهب متهم بودند بیاورند و بسیار کس را از اهل آن مذهب بکشت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۸).
- نزدیکی خرده گفتمان هایی چون (ادبا، متکلمان و...) به گفتمان مسلط:
- نه قلعه ماند که نگشاد و نه سپه که نزد نه قرمطی که نکشت و نه گبر و نه کافر (عنصری، ۱۳۶۳: ۱۳۳)
- سخت گیری نسبت به دگراندیشان؛ «بباید دانست که این قوم یعنی اباحتیان و اسماعیلیه، بدترین خلوقاند و بدترین امت اند و علاج ایشان مأیوس و ریختن خون ایشان واجب است» (غزالی، ۱۳۸۶: ۴۰).
 - شکل گیری طبقات مختلف پیرامون نهاد قدرت و دین؛
 - به کارگیری یک زبان رسمی و معیار، در عرصه ادبی، فرهنگی و دینی.
- در ادامه به واکنش های صوفیه در مواجهه با ساختار فوق می پردازیم.

۲. زبان سیاسی صوفیه

مؤلفه های زبان سیاسی صوفیه در سه ساحت اندیشه، زبان و ادبیات و رفتار قابل تقسیم بندی است که در زیر به برخی از مهم ترین موارد، اشاره می شود.

۲-۱. انزوا گزینی و انفعال اجتماعی:

یکی از شاخص های مشروعیت نظام های سیاسی، مشارکت اجتماعی است که از زمان ارسطو تاکنون مورد توجه بوده است.

مک کلاسیکی مشارکت سیاسی را آن دسته از کنش های داوطلبانه ای می خواند که از طریق آن ها اعضای یک جامعه در گزینش حاکمان به صورت مستقیم و غیرمستقیم در شکل گیری سیاست های عمومی سهیم می شوند. نوریس علاوه بر کنش هایی که به صورت مستقیم به فرایند سیاست گذاری بر جامعه مدنی تأثیر می گذارد، کنش هایی را که به منظور تغییر الگوی نظام مند رفتار اجتماعی نیز صورت می گیرد در تعریف خود یک فعالیت سیاسی می داند. در عین حال سطح مشارکت سیاسی و اجتماعی به مثابه نوعی سلسله مراتب از در معرض خود قرار دادن در برابر محرک های سیاسی در پایین ترین سطح آغاز و تا پذیرش مسئولیت سیاسی ادامه می یابد (امامی، ۱۳۸۶: ۶۲).

در پیوند این اصل با گفتمان تصوف باید گفت؛ در دوره ای که حکومت دینی خود را متولی دین و دنیای مردم و جامعه می دانست، و البته از بحران مشروعیت نیز رنج می برد، پشت کردن به جامعه و انزوای خودخواسته اصحاب و بزرگان تصوف، معنایی جز اعتراض به وضع موجود نمی توانست داشته باشد. بررسی کلی آثار تصوف مؤید این است که بزرگان تصوف اعتقادی به معاشرت و آمیزش با جامعه دینی نداشتند و حتی از گرد آمدن مریدان فراوان وحشت داشتند. آن ها چاره را در گریز از جامعه می دانستند، به ویژه آن هنگام که حکومت و جامعه غرق در فساد و تباهی بود. چنان که سری سقطی می گوید: اگر کسی می خواهد دینش سالم بماند و قلب و تشش راحت باشد و غمش اندک «فلیعزل الناس، لأن هذا الزمان عزلة و وحدة» (سلمی، ۱۹۵۳: ۵۰). وقتی از حسن بصری می پرسند مسلمانی چیست و مسلمان کیست؟ می گوید «مسلمانی در کتاب هاست و مسلمانان در زیر خاک اند» (عطار، ۱۳۹۱: ۲۹). همو در جایی دیگر می گوید؛ «شما به اصحاب رسول مانده اید اما به روی و ریش» (عطار، ۱۳۹۱: ۳۷). همین انتقاد را شمس تبریزی قرن ها بعد به جامعه اسلامی وارد

می‌داند: «این‌ها که در روزگار بر منبرها سخن می‌گویند و بر سجاده‌ها نشسته‌اند راه‌زنان دین محمدند. بر سجاده بایزید بود و بر منبر شقیق بلخی» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱: ج ۲: ۱۱۸). ابوبکر واسطی می‌گوید: «مبتلا شدیم به روزگاری که نیست در او آداب اسلام، بی‌ادبی خویش را اخلاص نام کردند و شره را انبساط و دون‌همتی را جلدی» (عطار، ۱۳۹۱: ۶۵۱). این‌گونه زهدورزی او که با انتقاد همراه بود، باعث رانده شدنش از شهر شد. جامی می‌گوید «محمدبن عبدالله هروی در ترک دنیا و فساد جامعه و سلطان سخن می‌گفت، رئیس هروی او را از شهر بیرون کرد و گفت بیاید رفت که این طریقت تو مردمان را زیان دارد» (جامی، ۱۳۶۶: ۳۵۱). همین فساد و نایافت مسلمانی و به‌قول بوسعید «قحط خدای» (منور، ۱۳۶۷: ج ۱: ۲۹۸ و ۳۳۸) و به تعبیر علی بن‌دار صیرفی باعث «ناامیدی از اصلاح» (سلمی، ۱۹۵۳: ۵۰۳) و موجب انزوای طلبی بزرگان تصوف شد.

۲-۲. بی‌اعتنایی به قدرت

صوفیه حکومت را به مثابه «شر لازم» می‌نگریستند، با وجود این نزدیکی و قرب پادشاهان در نزدشان اهمیتی نداشته و سعی کرده‌اند تا حد ممکن از ارباب قدرت پرهیز کنند. جست‌وجو در امهات کتاب صوفیه نیز مؤید این مسئله است که اهل تصوف دوری از مراکز قدرت را از شرایط اولیه زهد می‌دانستند. پرهیز خرقانی از ملاقات با محمود غزنوی (عطار، ۱۳۹۱: ۵۸۴) و داستان بوسعید با پدرش در باب تصویر محمود غزنوی، که پدر بوسعید در خانه آویخته بود (عطار، ۱۳۹۱: ۶۹۵)، حکایاتی آشنا در تاریخ تصوف‌اند. اقوال بسیاری از این طایفه نقل است که به دوری از حاکمان تأکید کرده‌اند؛ سعید جبر گفت: «قدم بر بساط سلطان منه، اگرچه همه محض شفقت بود بر خلق» (عطار، ۱۳۹۱: ۳۲). این برخورد صوفیان با ابراهیم ادهم، خالی از وجه تمثیلی نیست؛ «روزی جماعتی از مشایخ نشسته بودند، ابراهیم ادهم قصد صحبت ایشان کرد، راهش ندادند. گفتند هنوز از تو گند پادشاهی می‌آید» (عطار، ۱۳۹۱: ۱۱۹). صوفیه مال سلطان را شبه‌ناک می‌دانسته‌اند و از پذیرفتن مال آنان سر باز می‌زدند. در تمامی آموزه‌های صوفیه پرهیز از حاکمان توصیه شده است؛ سفیان ثوری معتقد بود: «چون درویش گرد توانگر گردد بدان که مرانی است و چون گرد سلطان گردد، بدان که دزد است» (عطار، ۱۳۹۱: ۱۹۷). آن‌ها نزدیکی به حاکمان را مغایر با اصول و مبانی تصوف می‌دانستند:

روزی ابوسعید خراز در معنای ورع سخن می‌گفت، عباس بن المهتدی بدو بگذاشت
گفت یا باسعید شرم‌نداری کی اندر زیر بنای ابودوانیق نشینی و اندر ورع سخن گویی
(قشیری، ۱۳۹۳: ۱۷۳).

۲-۳. شعر و ادبیات غیر درباری

باوجود اینکه در سده‌های میانه، شعر و ادبیات یک سره در خدمت سیاست بوده است، ادبیات صوفیه از دو حالت خارج نبود. بخشی از آن‌ها که یکسر در خدمت آموزه‌های صوفیه است و بخش دیگر که خاص شاعران و ادیبان صوفی است، نه تنها خالی از ویژگی مدح و ستایش اربابان قدرت است که حتی تندترین انتقادات از نظام‌های سیاسی موجود نیز در شعر و ادبیات این شاعران صوفی به چشم می‌خورد. سنایی، عطار، مولانا نمونه‌هایی از این دست صوفیان هستند. سنایی که خود روزگاری در خدمت امرای زمانه بوده است، می‌گوید:

چند گویی گرد سلطان گرد تا مقبل شوی رو تو و اقبال سلطان ما و دین و مدبری

(سنایی، ۱۳۸۸: ۶۵۴)

عطار نیز که به تعبیر ریتر، «ستیهنده‌ترین شاعر صوفی عصر خویش است» (رک ریتر، ۱۳۷۴: ج ۲:

۲۶۱) در مصیبت‌نامه می‌گوید:

گرچه شه را منصب اسکندری است بنده کردن خویش را از خری است

(عطار، ۱۳۸۶: ۱۵۴)

یا

چون ترا نانی و خلقانی بود هر سر موی تو سلطانی بود

هر که او از دست خوکان نان خورد هیچ شک نیست که خون جان خورد

(عطار، ۱۳۸۶: ۱۵۶)

سنایی در جواب درخواست ابوالقاسم درجزینی، وزیر سلجوقی که او را به دربار دعوت کرده

بود، می‌نویسد:

داعی را عقل و روح در پیش خدمت است ولیکن بنیه ضعیف دارد و طاقت تعهد

ندارد که «ان الملوك اذا دخلو قرية افسدوها»، کلاته مندرس چه طاقت بارگاه

جباران دارد (سنایی، ۱۳۷۹: ۱۳۳).

مولوی با وجود ارادتی که معین‌الدین پروانه به او دارد، از او می‌گریزد. «در حجره‌ای آمد خود را پنهان کرد، فرمود جواب بدهند تا زحمت ببرند» (افلاکی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۵۴).

۲-۴. هنجارشکنی در حوزه زبان

مخاطب ادبیات صوفیه عموماً توده‌های مردم بودند، بنابراین زبان آثارشان نیز به تبعیت از این واقعیت، همان زبان توده‌ها و دور از زبان رسمی بود، بنابراین در حوزه زبان نیز به هنجارشکنی دست یازیدند. آن‌ها با بهره‌گیری از زبان عامه و امکانات موجود در آن همچون؛ زبان محاوره، طنز، هزل، و وارونه‌سازی به مقابله با زبان رسمی برخاستند.

این هنجارشکنی صوفیان در حوزه زبان به عنوان ابزاری برای نفی سلسله مراتب ارزش اجتماعی و آزادسازی ذهن مردمان از فشار هنجارهای فکری حاکم بر جامعه بوده است. آنان زبان را از حالت تعادل و وضوح و توازن متعارف طبقه اشراف که مجموعاً از معیارهای بلاغت کلاسیک شمرده شده است و رنگ و بوی اشراف‌منشانه در ادبیات را تأیید می‌کند، خارج ساختند و رنگ و بوی مردمی‌تر بدان بخشیدند و زبان ادبی را از حلق علما و محافل تحصیل‌کرده به میان مردم کشاندند تا به وسیله زبان ادراک خودکار مردم را از زندگی و جهان ضعیف‌کرده و درکی متفاوت در ذهنیت اجتماعی و سیاسی آن‌ها به وجود آورند (مشرف، ۱۳۸۵: ۱۳۵ و ۱۳۷ و ۱۴۰).

چرا که به تعبیر باختین «درک مبتنی بر عادت، پذیرش و تسلیم بی‌چون و چرا در قبال باید‌ها و نبایدهای دیکته شده از جانب قدرت را به همراه می‌آورد» (Bakhtin: 1981:23). بنابراین این بازی‌های زبانی صوفیه، انتخابی کاملاً آگاهانه از جانب آن‌ها در راستای اهدافشان بود. به تعبیر هادسون

همچنان که افراد با حضور در جامعه است، که معنا می‌یابند، معنای یک واژه نیز در ارتباط با شرایط خاص محیط یا بافتی است که در آن گفته یا نوشته می‌شود، تفسیر می‌شود. ما واژه‌ها را در قالب فعالیت خاص و متناسب با اهداف خاص خود استفاده می‌کنیم (هادسن، ۱۳۹۷: ۹۸).

این توجه صوفیه به عوام و همچنین تلاش برای آموزش معارف عرفانی با زبان روزمره، حساسیت متولیان دین را برانگیخت؛ تاجایی که حدیقه، که اولین مثنوی عرفانی است مورد طعن آنان واقع

شده و شاعر ناگزیر می‌شود «از فقهاء بغداد در باب صحت عقیده خویش و مطابقت کتاب حدیثه با سنت و شریعت فتوی کند» (زرین کوب، ۱۳۳۹: ۲۹)، و یا بر بوسعید خرده گرفتند که:

اینجا مردی آمده است، دعوی صوفی می‌کند بر منبر بیت می‌گوید و تفسیر و اخبار نمی‌گوید و خلق به یک بار روی به وی نهاده‌اند (منور، ۱۳۶۷: ۱: ۶۹).

در مجلس صوفیه رأی فقیهان آن بود که از نقل قصص جز آنکه مربوط به قرآن باشد اجتناب کنند و از روایت شعر خاصه غزل که اجلاف عوام را به فساد کشانند اعراض نمایند (زرین کوب، ۱۳۳۹: ۲۴).

۲-۵. ادبیات انتقادی صوفیه در تقابل با شعر و ادبیات مدحی

اگر این جمله طغرل که «ما مردمان نو و غریب هستیم و رسم تازیگان ندانیم» (بیهقی، ۱۳۸۷: ۵۴۵). را به عنوان یک ویژگی عام برای توصیف حاکمیت ایران در سده‌های میانه در نظر بگیریم، مشخص است که خروجی حاکمیت این سیاست‌ورزان، چه تبعات ناگوار سیاسی، فرهنگی و اقتصادی برای جامعه به بار می‌آورد. در حالی که آثار مکتوب مورخان و ادیبان، یکسر در خدمت ستایش اربابان قدرت و همچنین زمینه‌تئوریزه کردن مال اربابان قدرت بود، صوفیه خراسان در مسیری کاملاً متفاوت و حتی متضاد با گفتمان مسلط حرکت می‌کردند، ادیبانشان از یک سو، بازتاب‌دهنده آمال و آرزوهای طبقه محروم و از سوی دیگر چون تازیانه‌ای بر گرده ستمگران بود. این ظلم‌ستیزی شاخصه ادبیات صوفیه است و در کمتر نوع ادبی دیگر به چشم می‌خورد. در این بین برخی چون خرقانی و بوسعید انتقادشان آرام بود و برخی دیگر همچون سنایی و عطار در این امر هیچ ملاحظه و پروایی نداشتند. سنایی در ضمن قصیده‌ای این گونه بر حاکمان وقت می‌تازد؛

گرچه آدم‌سیرتان سگ‌صفت مستولی‌اند هم کنون بینی ک از میدان دل عیاروار
جوهر آدم برون تازد برآرد ناگهان زین سگان آدمی کیمخت و خر مردم دمار
(سنایی، ۱۳۸۸: ۴۴)

شفیعی کدکنی این قصیده را «ظلم‌ستیزانه‌ترین قصیده ادبیات فارسی» می‌داند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۲۲). عطار در انتقاد به اربابان قدرت هیچ فروگذار نمی‌کند:

رفت نسل کیان کنون بنگر که کیان را کیان همی یابم
(عطار، ۱۳۸۶: ۷۹۳)

ریت‌ر درخصوص این وجه سروده‌های عطار می‌گوید:

من در نوشته‌های اسلامی دیگر- که در آن‌ها از حکام انتقاد شده است - چنین انتقادهای تند و سختی، که در داستان‌های عطار از ارباب قدرت شده است، ندیدم (ریتر ۱۳۸۸: ۱۷۷).

در مورد اهتمام بوسعید به وضعیت مردم و ظلم‌ستیزی او آورده‌اند؛ سیف‌الدوله از والیان بزرگ نیشابور، در خانقاه شیخ بوسعید بسیار گریست که باید که مرا به فرزندی قبول کنی. شیخ گفت از ما پذیرفتی که ظلم نکنی و مسلمانان را نیکو داری و لشکر را دست کوتاه داری تا بر رعیت ظلم نکنند و طریقت عدل ورزی؟ گفت کردم. شیخ گفت تو را به فرزندی قبول کردم (منور، ۱۳۶۷: ج ۱: ۲۳۳).

انتقادهای صوفیه به شخص سلطان محدود نمی‌شود بلکه دیگر وابستگان قدرت را نیز دربر می‌گیرد و بیشتر از هر گروهی به عالمان دینی می‌تازند که خود را سخرهٔ ارباب قدرت کرده‌اند. سنایی صریح‌تر از دیگران به نظامیان و فقها می‌تازد:

پیش ازین در راه دین بد صدهزار اسفندیار گرد هفت اقلیم و اکنون یک سپهسالار کو

(سنایی، ۱۳۸۸: ۴۷۴)

فقه نبود قال و قیل از بهر کسب جاه و مال فقه چبود عقل و جان و دین به سامان داشتن

(سنایی، ۱۳۸۸: ۴۶۱)

قاضی همدانی نیز که پروای چیزی یا کسی را ندارد، در مورد پیوستگی علمای دین به مراکز قدرت می‌گوید:

اکنون علما را به طلیسان و آستین فراخ شناسند. کاشکی بر این اختصار کردند که انگشتی زرین دارند و لباس حرام و مراکب محظور و آنکه گویند عز اسلام می‌کنیم! در روزگار ما؛ فاسقان کمال‌الدین، عمادالدین، تاج‌الدین، ظهیرالدین و جمال‌الدین باشند. در روزگار گذشته خلفای اسلام علمای دین را طلب کردند، و ایشان می‌گریختند. اکنون از بهر صد دینار ادرار و پنجاه دینار حرام، شب و روز با پادشاهان فاسق نشینند (عین‌القضاات، ۱۳۹۵: ۲۴۴).

آشکار است به‌واسطهٔ سیاست‌های دینی و اهمیت مذهب در این ادوار، علمای دینی مورد تأیید و حمایت حکومت بودند و انتقاد به آن‌ها در واقع روی دیگر سکهٔ نقد سیاست موجود بود.

۲-۶. تابوشکنی و هنجارگریزی در قالب ادبیات قلندری و ملامتی‌گری

وجه دیگری از مبارزه صوفیه را باید در ملامتی‌گری و ادبیات قلندری و در قالب تجاوز به تابوها جست‌وجو کرد. هیچ پدیده‌ای عموماً و هیچ نوع ادبی خصوصاً در خلاء به وجود نمی‌آید و علل و عواملی مقدمه ظهور آن را فراهم می‌کنند. ادبیات قلندری با آن مفاهیم سترگ و تابوشکنانه نیز از این قاعده مستثنی نیست و به عنوان اعتراضی سیاسی - اجتماعی به ساختار فرهنگی، دینی و سیاسی مسلط تفسیر می‌شود. در جامعه‌ای که هر پدیده در نسبت با قرائت رسمی دین، سنجیده و ارزش‌گذاری می‌شد و در عین حال متولیان دین به اصل دین بی‌اعتنا تر بودند، تظاهر به ملامتی‌گری و رفتارهای قلندری به منظور هنجارشکنی و تجاوز به تابوها می‌توانست یک مبارزه اثرگذار باشد.

حقیقت این است که آن زند قلندری که حافظ او را قهرمان لیریک شعر خود ساخته، پدیده‌ای تاریخی و عینی هرگز نبوده است. بلکه تبلور آرزوهای امثال حافظ و شاعران بزرگ قبل از اوست. امثال سنایی و عطار و این هنرمندان از این رهگذر به نیازهای فرهنگی و اجتماعی جامعه خویش پاسخ گفته‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۵۴-۵۱).

وجود افکار و منش قلندری در تصوف زمینه شکل‌گیری گروه‌های مختلفی چون قلندریه و ملامتیه در تصوف شد.

صوفیه با ایجاد این نهادها در قلب اجتماع به نوعی به مخالفت غیرمستقیم با نظام فکری رسمی پرداختند. این نظام‌های فکری متفاوت در حقیقت نوعی مبارزه منفی در برابر خلافت عباسی و سلطنت بود (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۳۵۱).

شفیعی کدکنی تأیید می‌کند «هر چهار جریان فتوت، قلندریه، کرامیه و تصوف، حرکت‌های سیاسی‌اند، برخی صبغه آشکارتری دارند و برخی پوشیده‌تر» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۲۶).

راجع به قلندریه دو نگاه مثبت و منفی وجود دارد؛ هر کدام را که اصل قرار دهیم، به نتیجه واحدی میرسیم؛ و آن چیزی نیست جز تابوشکنی و هنجارگریزی صوفیان در جامعه. این مسئله که شاعران و اندیشمندان بزرگی چون سنایی، عطار و مولوی به شخصیت قلندر ارج نهادند، بیانگر این است که این بینش و جهان‌بینی قابلیت اسطوره‌پردازی و ظهور و بروز آمال و دغدغه‌های اجتماعی و سیاسی مردم را دارد. از طرف دیگر عارفانی که دارای ادبیات قلندری هستند، خود از منتقدان بزرگ عصر خویش بوده‌اند و مزاحمت‌هایی از جانب حکومت برای آنان ایجاد شده بود، تاجایی که فردی چون عین‌القضات جانش را بر سر اندیشه‌هایش داد. در کنار این نگرش مثبت،

نگرش منفی نیز از جانب شریعت‌ورزان وجود داشته، بدین طریق که معتقد بودند این افراد شرع‌گریز و اعمال و رفتار آن‌ها مغایر با فرهنگ و هنجارهای تعریف شده بود. عین‌القضات، سنایی، عطار، مولوی و شمس تبریزی چهره‌های شاخص ادبیات قلندری هستند که با تقدس‌زدایی از مفاهیم دینی و سیاسی، به نفی ارزش‌گذاری‌های رسمی و چالش کشیدن نظم موجود پرداختند.

از صومعه با میکده افتاد مرا کار می‌دادم و می‌خورم و بی‌می‌نشینم
(عطار، ۱۳۶۸: ۱۴۷)

چویار اندر خراب‌تست من اندر کعبه چون باشم خراباتی صفت خود را ز بهر یار می‌دارم
(عطار، ۱۳۶۸: ۴۲۴)

تسبیح و دین و صومعه آمد نظام زهد زنار و کفر و میکده آمد نظام عشق
(عطار، ۱۳۶۸: ۳۳۷)

خوشی در الحاد من است در زندقه من و در اسلام من چندان خوشی نیست (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۱۴)، ائمه که باشند؟ مرا با ائمه چه کار؟ ما خود ائمه‌ایم» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۲۲).

قلاشی و رندی است سرمایه عشق قرایی و زاهدی جهانی دگر است
(عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۴)

گلخن‌ها را همه مسجد شمر گلخیان را همه سادات گیر
(سنایی، ۱۳۸۱: ۲۹۵)

بیشترین میزان هنجارگریزی صوفیه در قالب گفتمان قلندری شکل گرفته است.

مجموعه تحولات فرهنگی و هنری جامعه ایرانی در طول تاریخ، تابعی است از متغیر آرزوهای جامعه در جهت شکستن تابوهاست. هر نظامی همواره جمعی طرفدار و عده‌ای مخالف دارد. آن‌ها که طرفدار نظام‌اند می‌کوشند که از تابوهای آن نظام پاسداری کنند و آن‌ها که در جهت مخالف نظام می‌اندیشند همواره مترصدند تا به گونه‌ای رخنه در اعتبار این تابوها کنند. یا خود این کار را می‌کنند یا اگر کسی این کار را عهده‌دار شد، آن‌ها به ستایش می‌پردازند. قلندریه از دو سوی مصداق این تمایل اجتماعی‌اند؛ یعنی هم خود به شکستن تابوها برخاسته‌اند و هم مورد تشویق توده‌های مردم شده‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۵۱-۵۰).

۲-۷. تساهل و رواداری دینی و اجتماعی

تاریخ ایران و دنیای اسلام همزمان با دوره نضج، شکل‌گیری و رشد تصوف خراسانی دوره‌ای پرآشوب و ستیز بود و رواداری دینی صوفیه، واکنشی به تعصب دینی و خونریزی‌های حاصل از آن بود. در حالت کلی ریشه اختلافات در جامعه اسلامی را در یک تقسیم‌بندی می‌توان در چند عامل جستجو کرد؛ نخستین اختلاف مسلمانان بر سر جانشینی پیامبر بود که موجب تفرقه و انشعاب بزرگی در اسلام شد. دومین مورد ناشی از برداشت متفاوت از اصول عقاید اسلامی بود که مشرب‌های فکری متعددی چون قدریه، اشاعره، امامیه، مرجئیه و معتزله را پدید آورد، و سومین اختلاف به واسطه استنباط‌های فقهی در فروع دین بود که در مذاهب اهل سنت به تفکیک مذاهب چهارگانه انجامید. از سوی دیگر با گسترش فتوحات اسلامی، وجود باورمندان به دین‌هایی چون مسیحیت، یهود، زردشتی و بودایی در این جامعه اجتناب‌ناپذیر بود. این تعدد فرق و مذاهب ستیزهای بسیاری را در پی داشت و حتی در برخی موارد به متهم کردن به الحاد و کفر و ریختن خون‌های بسیاری منجر شد. در این بین از نقش و سوءاستفاده دولت‌ها از این اختلاف‌ها نیز نمی‌توان به سادگی چشم پوشید. موارد بسیاری از نقش خلفای عباسی و سلاطین در گسترش این ستیزها در جهت منافع سیاسی می‌توان برشمرد. در این شرایط گفتمان تصوف بنا بر اصل «الطریق الی الله بعدد الانفاس الخلق / الخلاق»، رواداری دینی را نه تنها نسبت به فرق اسلامی، بلکه نسبت به غیر مسلمانان نیز توصیه و تأکید می‌کردند. در گذشته تساهل از شاخصه‌های شناخت صوفیه بود؛ در قابوس‌نامه آمده است:

صوفی کسی است که هرگز به خون کسی دلیری نکند و فتوی ندهد اگرچه داند
 مستوجب قتل است و واجب نکند که در تعصب مذهب کسی را کافر خواند و بر
 کتابی و علمی غریب انکار نکند که نه هر آنچه او نداند کفر بود (کیکاووس بن
 اسکندر، ۱۳۸۳: ۲۵۰).

البته این به معنای پذیرش شکاکانه تمام عقاید نیست، بلکه مبتنی بر حق‌نهادی دیگران است تا از فروغ‌طلیدن جامعه در ورطه استبداد و ستیز جلوگیری کند. اساس تصوف گرایش به پذیرش تقدم صلح و نه جنگ است.

عارف رحمت را اصیل می‌داند، زیرا وجود را خیر محض و شر را امر علمی و عرضی می‌شمرد. او به هر کجا می‌نگرد جزوی از حق و مظهری از اسماء الهی را می‌بیند. از این رو عارف خوب را به عنوان خوب و غیر خوب را نیز به عنوان خوب می‌پدیرد (ایزو تسو، ۱۳۸۵: ۴۹۱).

زرین کوب تساهل صوفیه را واکنشی در برابر تعصب و ستیزهای دینی می‌داند:

حقیقت آن است که با وجود اینکه عرفان خراسانی همزمان با ادواری پر آشوب متأثر از جنگ و ستیزهای مذهبی دنیای اسلام بود، خود را برکنار از این امور داشته‌اند و چه بسا تساهل موجود در تصوف خراسانی خود واکنشی در برابر نظریات کلامی و سنت‌گرایی تعصب‌آمیز بود (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۳۵).

موارد بسیاری از تساهل صوفیه چه در قول و چه در فعل می‌توان اشاره کرد: «اما ای عزیز، شرط‌های طالب بسیار است در راه خدا، که جمله محققان خود مجمل گفته‌اند، اما یکی مفصل، که جمله مذاهب هفتاد و سه گروه که معروف‌اند، اول در راه سالک در دیده‌ او یکی بود و یکی نماید» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۳۳۹). مولوی ستیزها را مربوط به راه می‌داند و نه مقصد.

پس اگر در راه‌ها نظر کنی، اختلاف عظیم و مباینت بی‌حد است؛ اما چون به مقصد نظر کنی همه متفق‌اند و یگانه و همه را درون‌ها به کعبه متفق است. آن مباحثه و جنگ و اختلاف که در راه‌ها می‌کردند، معلوم شد که آن جنگ‌ها در راه‌ها بود و مقصودشان یکی بود (مولوی، ۱۳۸۸: ۹۷).

او این ستیزها را طبیعی و باعث قوام دنیا می‌داند:

جنگ طبعی، جنگ فعلی، جنگ قول در میان جزوها حربی است هول
این جهان زین جنگ قائم می‌بود در عناصر درنگر تا حل شود
(مثنوی، د ۶ ابیات: ۴۷-۴۶)

ابوسعید ابوالخیر یکی دیگر از باورمندان به تسامح است تاجایی که این صفت، استعاره وجودی او می‌شود. آورده‌اند که قهر و نفرت در ضمیر بوسعید جایی نداشت تاجایی که از خواندن آیات قهر و عذاب الهی خودداری می‌کرد (منور، ۱۳۶۷، ج ۱: ۸۴-۸۳) و می‌گفت «ما آنچه یافتیم به بی‌داوری سینه و بی‌دریغی مال یافتیم» (منور، ۱۳۶۷، ج ۲: ۲۸۵).

۲-۸. نفی واسطه‌گری دینی (ارتباط بی‌واسطه با حق)

ارتباط بدون واسطه با خداوند در نزد صوفیه که حاصل تفاوت در «نگاه هستی‌شناختی» آن‌ها با جامعه مبتنی بر شریعت آن اعصار است، انقلابی در اندیشه دینی به وجود آورد که بسیاری دیگر از ابعاد زندگی دینی را نیز تحت الشعاع خود قرار داد. انسان در نظام عرفانی جایگاه ویژه و برجسته‌ای دارد. او با برخورداری از جامعیت اسمای الهی، یک‌جا تمامی کمالات اسماعی خداوند را داراست و به لحاظ قابلیت وجودی خود تا آنجا می‌تواند پیش‌رود که در ملاقات حق حصه وجودی خود را در او ببیند. تاپیش‌ازاین، این نوع رابطه که در پیوند با مسأله «عشق» است، خاص رسول (ص) بود ولی با این نگرش صوفیه، انسان تاجایی می‌تواند پیش‌برود که در جایگاه پیامبر قرار گیرد.

حب اساس حقیقی تصوف اسلامی است و پیوند خدا و رسولش نیز دارای این صبغه صوفیانه است. وی در حالت حضور نسبت به حق بود و آن را آگاهانه و مستقیم احساس می‌کرد و این همان دین است در یکی از ژرف‌ترین حالات و زنده‌ترین سطوحش (نیکلسون، ۱۳۹۲: ۱۶).

زرین کوب این ارتباط بی‌واسطه را مختص صوفیه می‌داند:

این طریقه عملی با تمام مقدماتی که برای نیل به آن لازم است در بین مسلمانان، اختصاص به صوفیه دارد که در عین پیروی از شریعت، به امکان ارتباط مستقیم بی‌واسطه با حق نیز قائل بوده‌اند. حتی برخی از آنها سخن از «حدثنی قلبی عن ربی» گفته‌اند و این حاکی از اعتقاد این قوم به امکان ارتباط بلافاصله با خداوند است (زرین کوب، ۱۳۶۲: ۱۴).

موارد متعددی از گفتارهای صوفیان را می‌توان ذکر کرد که مدعی چنین حال و مقامی‌اند؛ اینان هیجانانگیز شدیدی روحی خود را، که حاصل اتصال و در نتیجه قرار گرفتن در معرض خطاب خداوندی بود، در بافت و کسوت کلماتی شورانگیز و البته معنی‌گریز با اسلوب هنری بیان می‌کردند. شطح‌های صوفیه و گزاره‌های مبهم و متناقض‌نمای ایشان محصول شرایطی این‌چنین بود. دامنه این گونه سخنان از حلاج و خرقانی تا مولوی گسترده است. خرقانی از این حالت با تعبیر «وحی القلوب» یاد می‌کند «هر کسی را سخاوتی بود، در درجه پیغامبران بود؛ اگر چه به وی وحی نیاید و لکن وحی القلوب با او بود» (خرقانی، ۱۳۸۴: ۲۹۲-۲۹۱). او از وحی خداوند به قلبش سخن گفته است: «از حق ندا آمد که مابعد از مصطفی جبریل را به کس نفرستادیم. گفتم: تو را بجز جبریل

خلق است، وحی القلوب همیشه با من است» (خرقانی، ۱۳۸۴: ۱۶۶). مولوی بارها چه در مثنوی و چه در مکتوبات به وحی اولیا اشاره کرده است:

این چه می گویند که بعد از مصطفی و پیغامبران وحی بر دیگران منزل نشود، چرا نشود؟ اینکه می گویند المؤمن ينظر بنور الله، چون به نور خدا نظر کند همه را بیند، اول را و آخر را، حاضر را و غایب را. زیرا از نور خدا چیزی پوشیده باشد؟ آن نور خدا نباشد، پس معنی وحی است (مولوی، ۱۳۸۸: ۱۲۱-۱۲۰).

شمس تبریزی می گوید: «بعضی کاتب وحی اند و بعضی محل وحی اند. جهد کن تا هر دو باشی» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱: ج ۲: ۸۳). تعابیری چون «گشودن در سخن»، «گشودن در معنی» و «گشادن صدر» در ادبیات صوفیه، همگی در معنایی نزدیک به این و حاصل قرار گرفتن در ارتباط بدون واسطه با خداوند است؛ «شیخ ما گفت: در آن ساعت دری در سینۀ ما گشادند، ما را از ما فراستاندند و گفتند یا باسعید! درهای حروف این کلمه بر تو بگشادند» (منور، ۱۳۶۷: ۲۶-۲۵). از سوی دیگر نزدیکی و مشابهت حالات روحی و روانی صوفیه هنگام غلبه وجد و شهود با حالات رسول در هنگام نزول وحی نیز قابل تأمل است.

مهتر^(ص) نخست از جبرئیل می ترسید و می گفت نمی دانم این چیست که مرا رنج می دارد؟ دیو است یا فرشته است، یا که خود جنون است (جام نامقی، ۱۳۵۵: ۱۵۵).

یکی از موارد متعدد اختلاف فقها و علمای دینی با اندیشه های صوفیانه به همین مسئله ادعای ارتباط بی واسطه با خداوند مربوط می شود. اگر زهد را به عنوان یک مبنای اولیه برای تصوف قرار دهیم، ادعای ارتباط با خداوند دورترین نقطه از آن است، بنابراین تردیدی نیست برای کسانی که در پی یکدست کردن جامعه از لحاظ اندیشه های دینی براساس یک الگوی خاص بودند، و حتی قرائت فقهی دیگری را بر نمی تابیدند. ادعای ارتباط با خداوند از جانب اولیا تصوف و حذف واسطه هایی چون رسول و کتاب که این راه را برای دیگر مریدان باز می کرد تا چه میزان می توانست خطرناک باشد، ضمن اینکه باعث تعطیلی جایگاه مادی و معنوی بسیاری می شد و نظم دینی را به خطر می انداخت.

۲-۹. آزادی از محدودیت‌های زمانی و زمینی و زبانی در قالب گزاره‌هایی چون شطح برخی از وجوه آزادی، که صوفیه بدان معتقد بودند را باید در بعد متافیزیکی اندیشه و نگرش آن‌ها جست‌وجو کرد. تصوف خراسان به همان میزان که به آزادی عمل در سطح اجتماع معتقد بود، در بعد معرفت‌شناسانه نیز سعی در بهره‌گیری از این آزادی عمل داشتند. گزاره‌هایی چون ارتباط بی‌واسطه و گستاخ‌وار با خداوند، شطح نمونه‌هایی از این آزادی در بعد معرفتی هستند. بنابر اهمیتی که شطح در تاریخ تصوف دارد و تبعات اجتماعی و سیاسی آن، به نمایندگی از گزاره‌های مشابه، به صورت مجزا بدان پرداخته می‌شود.

مقوله شطح که یکی از غامض‌ترین و درعین حال بحث‌برانگیزترین مباحث در تاریخ تصوف و حتی تاریخ تفکر دینی است، حاصل ارتباط بی‌واسطه عارف با خداوند و قدم زدن در ساحت ربوبی است. این گزاره زبانی و معرفتی دارای جایگاهی در عرفان و تصوف است که موضع نهایی جامعه دینی به عنوان موافقان و مخالفان تصوف نسبت به آن باید مشخص می‌شد. اگر تا پیش از این در مقابل گفتمان تصوف امکان سکوت بود در مواجهه با شطح، این سکوت بی‌معنا بود. بونصر سراج طوسی که از نخستین کسانی است که سعی کرده است میان معنی لفظی و اصطلاحی شطح ارتباطی پیدا کند، می‌گوید:

شطح به معنی حرکت است و آسیاب را هم به این جهت مشطاح گویند که آرد همواره در آن حرکت می‌کند و چه بسا که از شدت پری، از هر دو جانب، آرد سرریز گردد. مرید سالک هم که دچار جذبه و هیجان روحی می‌گردد، با سخنان شگرف از یافته‌های درون، پرده برمی‌دارد و جمالی را نشان می‌دهد که جز اندکی، توان ادراک آن ندارند، این «سرریزهای روح» در تصوف همان شطح است (سراج، ۱۳۸۸: ۴۰۴).

محمد غزالی بر مخالفت شرع با مقوله شطح تأکید دارد: «شطح، آن‌چه صوفیان گاه وجد و حال بیرون از حد شرع گویند مانند؛ أنا الحق، سبحان ما أعظم شأنی» (غزالی، ۱۳۸۶: ۸۳۶). شفیع کدکنی نیز به کارکرد اجتماعی و سیاسی شطح معتقد است و آن را «تجاوز به تابوها» می‌داند:

جسارتی که صوفی در تجاوز به تابوها از خود نشان داده است، در دو صورت «آرام» و «انقلابی» قابل طبقه‌بندی است. وقتی حسین بن منصور حلاج گفت «أنا الحق» مثل این بود که کوه دماوند را از ارتفاع ستاره‌ها به میان اقیانوس آرام افکنند و تا وقتی که چیزی به نام فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی وجود داشته باشد، این امواج هرگز فرو

نخواهد نشست. این گزاره ساده زبانی، تجاوز به بزرگ‌ترین تابوی شریعت بود و وقتی به مجموعه ذهن و زبان صوفی در طول تاریخ می‌نگریم، تجاوز به تابوها را به منزله ستون فقرات این جریان فکری می‌بینیم (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۳۶).

با همین یک جمله بسیاری از مبناهای دینی و معرفتی تعریف شده، نیازمند تعریف دوباره گردید؛ رابطه عابد و معبود، تکالیف، ثواب و عقاب، سیر و سلوک عرفانی، حدود و ثغور رواداری دینی، همه تحت تاثیر این گفتار و عوالمی که شطح در آن صورت می‌گیرد، قرار گرفت، چرا که شطح محصول نگاه جدید گوینده به خدا و شریعت بود و افق جدیدی در جهان دین‌داری گشود، و این چیزی نبود که مورد قبول جامعه دینی و سیاسی باشد.

فقها معتقد بودند شطحیات دستاویزی جهت عوام می‌شود تا از قواعد شریعت عدول کنند. عین‌القضات در شطاحی بسیار تند می‌رفت و اشعاری سرود که با ظاهر شرع مباحثی تمام داشت، همین باعث شد فقها او را به کفر و زندان متهم کنند و فتوی به کشتش دهند (زرین کوب: ۱۳۳۹: ۲۴).

می‌توان چنین نتیجه گرفت که مقوله‌هایی چون شطح، طامات و کراماتی که در فرهنگ صوفیه وجود دارند، نشان‌دهنده این واقعیت است که آن‌ها می‌کوشند گفتار و پندار و کردار خود را از محدودیت‌های جهان هستی که البته حاصل تعریف نظام دینی موجود است؛ خارج کنند و اندیشه‌ای فراتر از زبان و مکان داشته باشند. ناگفته پیداست که در آن دنیای خاص، کسی جز حق نمی‌تواند در جایگاه مالک‌الملک و ملک‌الملوک جهان هستی بر اریکه قدرت تکیه زند، و بی‌توجهی صوفیه به حاکمان حاصل این اعتقاد است.

۲-۱۰. خردسنیزی و بی‌توجهی به آموزش و عقلانیت

صوفیه جدالی همیشگی با جریان‌های مبتنی بر خردگرایی داشته‌اند. بی‌توجهی به علوم مدرسه‌ای یکی دیگر از واکنش‌های منفی صوفیه نسبت به شرایط و نظم اجتماعی موجود بود. صوفیان از طرفی معتقد بودند این گونه علوم حجابی در شناخت و سیر سلوک معنوی است. این مورد به روشنی در این سخن بایزید، به چشم می‌خورد:

نقل است که چون یک تن از علما بر سخن بایزید خرده گرفت که این سخن با علم موافق نیست. شیخ پرسید آیا تو بر کل علم دست یافته‌ای؟ گفت نه، شیخ گفت این سخن، تعلق به آن پاره از علم دارد که به تو نرسیده است (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۲۸).

از طرفی این گونه علم‌ورزی زمینه پیدایش طبقه‌ای شده است که با سوءاستفاده از جایگاه علمی به مناصب مادی و سیاسی تکیه زده‌اند، و این مسئله‌ای است که مولانا نیز بر آن دست نهاده است:

خرده‌کاری‌های علم هندسه یا نجوم و علم طب و فلسفه
که تعلق با همین دنیاستش ره به هفتم آسمان بر نیستش
این همه علم بنای آخرست که عماد بود گاو و اشترست
(مثنوی، دفتر ۴: ۱۵۱۸-۱۵۱۶)

موارد بسیاری از اقوال و افعال صوفیه در نقد علم و مدرسه ذکر شده است. در تفکر حسن بصری که از صوفیان نخستین بود تا بوسعید، امام محمد غزالی، مولوی و شمس این نگرش چون زنجیره‌ای تداوم می‌یابد. [بایزید] معتقد بود: «علم غدر است» (عطار، ۱۳۹۱: ۱۷۰). بوسعید در آغاز، «سی هزار بیت عربی خوانده بود، و در علم تفسیر و احادیث و فقه علم طریقت حظی وافر داشت» (عطار، ۱۳۹۱: ۶۹۵). از او روایت شده است؛

ابتدا که این حدیث بر ما گشاده گشت، کتاب‌ها داشتیم بسیار و جزوه‌ها داشتیم نهمار،
یک یک می‌گردانیدیم و می‌خواندیم و هیچ راحت نمی‌یافتیم، از خداوند عزوجل
خواستیم، یارب ما را از خواندن این علم‌ها می‌گشادگی نباشد و به خواندن این از تو
وامانیم، و کتاب‌ها دفن کرد و آن دوکان برآورده بود و خاک بر زور آن کتاب‌ها
می‌کرد (منور، ۱۳۶۷: ۴۳).

و آن را «مطلقه» می‌نامید (منور، ۱۳۶۷: ۴۲). این نگرش منفی صوفیه به خردورزی از دو منظر قابل بررسی است؛ از طرفی آن‌ها معتقد بودند که خرد و اندیشه برای معرفت و وصال حق و حل رازهای آفرینش و همچنین چالش‌های انسان در زندگی ناقص است و تنها دل و عشق است که به عنوان مرکبی هموار انسان را به سعادت می‌رساند. و به تعبیر مولوی این علوم ظاهری «ره به هفتم آسمان بر نیستش». از این رو در متون صوفیه به اسباب و روش‌های مختلف و حتی با بی‌پروایی و به دور از انصاف هرگونه خردورزی و استدلال را آماج تندترین حملات قرار می‌دادند. از طرف دیگر این بی‌توجهی، از یک منظر قابلیت تفسیرهای سیاسی و اجتماعی را داراست؛ اگر بدانیم که این نظام

ارزش گذاری از جانب چه نهادی تبیین و حمایت می شود و در نهایت تبدیل به قانون می شود، این بی توجهی صوفیه خواه ناخواه نوعی به سخره گرفتن نهادهای اجتماعی و سیاسی است، که داعیه تلاش برای تعالی جامعه و فرد در جامعه دینی را دارند، و در راستای این هدف مدارس و نظامیه های بسیاری ساخته شد، ولی خروجی آن ها گسترش ستیزهای دینی و مذهبی بود.

نتیجه:

گفتمان تصوف خراسان با وجود پذیرش ضمنی نظام سیاسی موجود، یکی از تجلی گاه های اصلی مبارزه اصلاح گرایانه در سیستم موجود محسوب می شد. فعالیت های سیاسی صوفیه، در سه سطح رفتاری، اندیشگانی و زبانی قابل بررسی است؛ بدین معنی که در رفتار عملی و شیوه زیست، در زبان و همچنین در نظام معرفتی شان، شاهد پی ریزی نظامی با نشانه های متفاوت در مقابل نظام موجود هستیم. در شیوه زیست، صوفیان با رویکردهایی همچون؛ زندگی خانقاهی، انزوا طلبی، پشت کردن به نهاد قدرت، پوشش متفاوت، انجام سنت و تشریفاتی همچون سماع، استفاده از موسیقی در تعالیم دینی و معرفتی، تسامح و تساهل و حتی آداب طعام متفاوت؛ نوعی از ادب و آداب صوفیانه را در مقابل آداب اجتماعی عرضه کردند. در حوزه زبان آنان با بی توجهی به زبان معیار و رسمی، ساختارشکنی های نحوی و کلامی، به کارگیری طتر، هجو، هزل و استفاده از زبان عامیانه در بیان معارف دینی، رفتاری دیگرگونه با زبان داشتند. در حوزه اندیشگانی نیز این گروه با وارد کردن مفاهیمی چون؛ حب در ارتباط بین خدا و بنده، نفی واسطه گری دینی، ارتباط مستقیم با خدا که حاصل آن گونه هایی چون شطح و گستاخی در محضر خداوند است و بسیاری از بدعت های برساخته دیگر، در جهت نفی و اصلاح ساختار نظام موجود، گام برداشتند. در مورد اخیر باید گفت، ممکن است اصلاح گری صوفیه در این حوزه امری صرفاً دینی تلقی شود، ولی با توجه به پیوند آشکار سیاست و مذهب و تلقی کلی حاکم بر آن دوران که، حکومت نگهبان دین است، ارتباط این دو آشکارتر می شود، چراکه خلل در یکی، دیگری را نیز تحت تأثیر قرار می داد.

کتاب‌نامه:

- اشپولر، برتولد. (۱۳۹۲)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: علمی.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد. (۱۳۶۲)، *مناقب‌العارفین*، به اهتمام تحسین یازیجی. تهران: دنیای کتاب.
- امامی، کاووس. (۱۳۸۶)، «مشارکت سیاسی»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، سال دوم، شماره ۱، ۷۶-۵۸.
- ایزوتسو، توشی‌هیکو. (۱۳۸۵)، *صوفیسم و تائوئیسم*، ترجمه محمدجواد گوهری، چاپ چهارم. تهران: روزنه.
- بخاری، محمدبن اسماعیل. (۱۴۰۱ق)، *صحیح البخاری*، قاهره: دارالفکر للطباعة و النشر.
- بیهقی، ابو‌الفضل. (۱۳۸۷)، *تاریخ بیهقی*، به کوشش خلیل خطیب رهبر، چاپ دوازدهم، تهران: مهتاب.
- بغدادی، جنید. (۱۳۹۰)، *تاج‌العارفین*، ترجمه مسعود انصاری، تهران: جامی.
- جام نامقی، ابونصر احمد. (۱۳۵۵)، *روضه‌المذنبین و جنة‌المشتاقین*. تصحیح علی فاضل. تهران: پژوهشگاه علوم و مطالعات فرهنگی.
- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۶۶)، *نفحات‌الانس*، به اهتمام مهدی توحیدی‌پور، تهران: کتابفروشی سعدی.
- خرقانی، ابوالحسن. (۱۳۸۴)، *نوشته بر دریا*، گزینش محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- ریتز، هلموت. (۱۳۸۸)، *دریای جان*، ترجمه عباس زریاب‌خویی و مهرآفاق بایوردی. تهران: الهدی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۲)، *ارزش میراث صوفیه*، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۳۹)، «در باب ادب و نقد صوفیه». یغما. سال سیزدهم. شماره ۱۱، ۵۲۸-۵۳۳.
- _____ (۱۳۸۳)، *تصوف ایرانی در منظر تاریخی آن*، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: سخن.
- _____ (۱۳۷۹). *جست‌وجو در تصوف ایران*، تهران: امیرکبیر.

- سراج طوسی، ابونصر. (۱۳۸۸)، *اللمع فی التصوف، تصحیح نیکسون*. ترجمه مهدی محبتی، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- سلمی، ابوعبدالرحمن. (۱۹۵۳)، *طبقات الصوفیه، تحقیق نوارالدین شریبه*، مصر: دارالفکر للطباعة.
- _____ (۱۳۷۲)، *مجموعه آثار*، به اهتمام نصرالله پورجوادی، تهران: موسسه حکمت و فلسفه.
- سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۸۸)، *کلیات سنایی*. تصحیح مدرس رضوی، تهران: کتابخانه سنایی.
- _____ (۱۳۷۹)، *مکاتیب سنایی*، به اهتمام نذیراحمد، تهران: بنیاد دکتر افشار.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲)، *زبان شعر در نثر صوفیه*، چاپ پنجم، تهران: سخن.
- _____ (۱۳۸۶)، *تازیانه‌های سلوک*، چاپ هفتم، تهران: آگاہ.
- _____ (۱۳۸۷)، *قلندریه در تاریخ*، تهران: سخن.
- شمس تبریزی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۱)، *مقالات*، تصحیح محمدعلی موحد، چاپ چهارم. تهران: خوارزمی.
- عطار، فریدالدین محمد. (۱۳۹۱)، *تذکرة الاولیا*، تصحیح محمد استعلامی. چاپ بیست‌وسوم. تهران: زوار.
- _____ (۱۳۶۸)، *دیوان*، به کوشش تقی تفضلی، چاپ پنجم، تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۶)، *مصیبت‌نامه*. تصحیح محمدرضا شفیع کدکنی. چاپ سوم، تهران: سخن.
- عنصری، حسن بن احمد. (۱۳۶۳)، *دیوان*، تصحیح محمد دبیر سیاقی، چاپ دوم، تهران: کتابخانه سنایی.
- عین‌القضات، عبدالله بن محمد. (۱۳۹۵)، *نامه‌ها*، تصحیح عقیف عسیران و علینقی منزوی، تهران: اساطیر.
- _____ (۱۳۷۳)، *تمهیدات*، تصحیح عقیف عسیران، چاپ چهارم. تهران: منوچهری.

- غزالی، ابو حامد محمد. (۱۳۶۳). مکاتیب فارسی غزالی، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران: طهوری.
- _____ (۱۳۶۴)، *کیمیای سعادت*. تصحیح حسین خدیو جم. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگ.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۹۳)، *رساله قشیریہ*، ترجمه بدیع الزمان فروزانفر، چاپ یازدهم. تهران: علمی و فرهنگی.
- گردیزی، عبدالحی. (۱۳۶۳)، *زین الاخبار*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- مشرف، مریم. (۱۳۸۵)، «هنجارگریزی اجتماعی در زبان صوفیه». *دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، شماره ۵۲ و ۵۳، ۱۴۹-۱۳۶.
- مولوی، جلال الدین. (۱۳۸۸)، *فیه مافیه*. تصحیح توفیق سبحانی، تهران: کتاب پارسه.
- _____ (۱۳۷۷)، *مثنوی معنوی*، به اهتمام نصرالله پورجوادی، تهران: امیرکبیر.
- منور، محمدبن منور. (۱۳۶۷)، *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.
- نیکلسون، رینولد. (۱۳۹۲)، *تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ پنجم، تهران: سخن.
- هادسن، ویلیام دانالد. (۱۳۹۷)، *لودویگ ویتگنشتاین: ربط فلسفه او به باور دینی*، ترجمه مصطفی ملکیان، چاپ چهارم، تهران: گروس.
- Bakhtin .M. M. 1981. *The Dialogic Imagination*. Translated by Michael Holquist and Caryl Emerson. Austin. Texas University Press.